

KUBÂD - ÂBÂD SARAYI HARPİ VE SİMURG'LARI

MEHMET ÖNDER

Konya ili Beyşehir gölü batı sahillerinde, Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı Alâeddin Keykubad I. in yaptırdığı Kubâd-Âbâd Saraylarının yerinde, 1950 yılından bu yana yapılagelen arkeolojik kazıların en ilgi çekici yönü, şüphesiz ki, saray odalarını süsleyen çiniler üzerindeki insan ve hayvan figürleri oldu¹. Kare veya sekiz köşeli yıldız şeklinde olan ve bir kısmı insitü durumunda bulunan bu çiniler üzerine, sır altı boyama ve lüster tekniğinde resimler yapılmış, yıldız aralarındaki boşluklar haç şeklinde üzeri motifli çinilerle doldurulmuştu. Özellikle 1965-1967 kazı devreleri sırasında çok sayıda bulunan bu resimli çiniler arasında, bağdaş kurmuş veya ayakta insan figürleri, tek ve çift başlı doğan, balıkçıl, güvercin, bülbül gibi kuşlar, at, eşek, deve, domuz, köpek, kurt, tavşan, yabankeçisi, balık v. s. hayvanlar, harpi simurg, sifenks, dragon gibi efsanevi varlıklar şaşırtıcı bir zenginlik ve biçimlerde yer alıyordular.

Bu figürlerin, Asya'da, özellikle Türk sanatında çok eski devirlerdenberi geniş yer aldığını biliyoruz. M. Ö. III. Yüzyıl - M. S. III. Yüzyıllar arası Asya'da Büyük Hun Devleti'nin hakim olduğu bölgelerde, bu arada Ordos'ta, Pazırık'ta yapılan kazılarda deve, at, kaplan, keçi, domuz ve kuş resimleri bulunan çeşitli kültür eserleri meydana çıkarılmıştır². Bu kültür, Gök-türk, Kırgız, Kıpçak, Kuman gibi diğer

Türk devletlerinde bir kültür mirası olarak devam etmiş, Türklerin islâmiyeti kabul etmelerinden sonra da, islâmî inançlara bürünerek varlığını korumuştur. Bunun en belirli örneği Gazneliler sanatında görülmektedir. Son yıllarda Gazne şehrinde bir İtalyan kazı heyeti tarafından Gazneli Sultan Mes'ud III. Sarayında yapılan kazılarda, balık, arslan, simurg, sfenks, grifon, fil figürlü taşlar bulunmuş ve bunlar Gazne Müzesine taşınmıştır. Büyük Selçuklular yolu ile Anadolu Selçuklu sanatına giren bu figürler, Sultan Alâeddin Keykubad I. in yaptırdığı Konya suru bedenlerinde geniş yer almıştır. Bugün, bu figürlerden önemli bir koleksiyon Konya Müzesi Selçuklu devri Taş ve Ahşap Eserleri Müzesi (İnceminare) de teşhir edilmektedir.

İslâm sanatında ayrı bir bahse konu olan figür sanatı, taşta, madende, ahşapta, alçıda, çinide, çeşitli örnekleriyle zamanımıza kadar ulaşmış, pekçoğu Türkiye ve dünya müzelerinde yer almıştır. Son yıllarda, Kubâd-âbâd Sarayı kazılarında meydana çıkarılan resimli çiniler bu dağınık malzemeyi, seçkin örnekleriyle bir araya getirmiş, bize figür sanatında önemli bir koleksiyon kazandırmıştır.

Biz, Kubâd-abâd figürleri, bunların ifade ettiği anlamlar üzerinde ayrı ayrı durmakta ve bu konuda geniş bir araştırmaya başlamış bulunmaktayız. Bununla birlikte, burada Selçuklu devri ve Kubâdâbâd Sarayı çinilerinde Harpi ve (Simurg) üzerinde kısaca durmağı faydalı görmekteyiz.

(Simurg) (Harpi) (Siren) denilen, başı insan, gövdesi kuş biçimindeki bu efsanevi yaratığı, daha önceki devirlerde Ortaasya

¹ Fazla bilgi için bak. : Mehmet Önder - Katharina Otto-Dorn, Kubâd-Abâd kazıları 1965 yılı ön raporu, Türk Arkeoloji Dergisi, sayı XIV - 1-2, Ankara 1967.

² Bahaeddin Ögel, İslâmiyetten önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1962.

Türk Sanatında, Çinde, Tabgac ve Buddhistlerde, Uygur ve Karahanlılarda İslâm sanatının çok çeşitli minyatürleri arasında görmekteyiz. Arap müellifi Harirî (Vefatı: 1122) tarafından yazılan ve (Makamat-ı Harirî) adıyla tanınan bir eserin minyatürleri arasında, diğer birçok masal hayvanları ile birlikte, kadın başlı, kuş gövdeli Harpi de mevcuttur. Bu eserin 1237 yılında Bağdad'da yazılmış bir nüshası bugün Paris - Bibliothèques Nationale de (Ms. Arabe No: 5847) bulunmaktadır³. Eserin 39. cu sahnesi Harpinin de yaşadığı adaya tahsis edilmiştir. (Resim: 1). Yine bu arada, XIII. yüzyılda Kazvinî tarafından yazılmış (Aca'ib - ül - Mahlûkat) adlı eserin minyatürleri arasında da Harpi tasvirlerini görmekteyiz. Bu eserin de bir nüshası İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi yazmaları arasında (Env. No: 2013) mevcuttur. 81 minyatürü içine alan eserde Harpi çift insan başlı olarak resmedilmiştir. (Resim: 2-2A) Firdevsi'nin Şehname adlı eserinin minyatürlü yazmalarında ve diğer bazı eserlerde de simurg resimlerine rastlamaktayız⁴.

Anadolu'da Selçuklu sanatında harpi tasvirleri önemli bir yer alır. Bu devirde, taş, alçı, ahşap ve madenî eserler üzerine harpi figürleri resmedilmiştir. Meselâ, Konya'daki Kılıç Arslan Sarayı (Selçuklu Köşkü) alçı (stucco) kabartmaları arasında (Resim: 3), İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesindeki bir Selçuklu devri çekmecesinin madalyonları etrafında (Resim: 4) harpi tasvirleri vardır. Bu devrin en dikkat çekici harpi figürü de Konya Kal'asına ait süslemeler arasında bulunan ve bugün büyük bir kısmı Konya Selçuklu devri Taş ve Ahşap Eserleri Müzesi (İnceminare) de teşhir edilen taş kabartmalar arasındaki harpidir. (Resim: 5). Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad I. tarafından yaptırılan Konya dış suruna ait bu kabartmadaki harpi, diğer

Selçuklu harpileri ile aynı anlamda resmedilmiştir.

Bu arada İslâm sanatının XII. ve XIII. Yüzyıla ait sırlıtabakları üzerinde de harpi resimleri vardır. Misal olarak, halen Batı Berlin (Staatliche Museum) İslâm eserleri bölümündeki bir siyah, beyaz, mavi glazürlü ve kitabeli çini tabağın göbeğinde (Resim: 6), ayrıca Londra (British Museum) un İslâm eserleri bölümündeki aynı renklerle süslü yayvan bir çini tabağın kenarı hariç bütün yüzeyinde (Resim: 7) harpi resimleri bulunmaktadır. Bu örnekleri, şüphesiz çoğaltmamız mümkündür.

Kubâd-âbâd Sarayı çinilerindeki harpi diğerlerinden pek farklı değildir. Baş daha ziyade bir kadın başına benzemektedir. Başta daima bir taç vardır. Tacın altından omuzlara kadar saçlar dökülmektedir. Açık bir gerdandan sonra, gerdana bitişik gövde başlamaktadır. Gövde, dolgun bir güvercin gövdesi şeklindedir. Kısa olan kanatlar bazan, gövdeye yapışık olduğu gibi (Resim: 8) bazan da açılmış, hatta yarım ay şeklinde gövde üzerinde yükselmiştir. (Resim: 9-13). Çeşitli biçimlerde Kubâd-âbâd çinilerinde yer alan harpilerin taşıdığı anlamlar üzerinde ayrıca durmak lâzımdır.

* * *

Türk mitolojisinde yarı insan yarı hayvan şeklinde üç esatirî yaratık mevcuttur. Bunlar, kara, deniz ve hava'da yaşarlar. Karada, toprağın derinliklerinde yaşayan esatirî yaratığın gövdesi yılan, başı ve belden yukarı kısmı genç bir kızı temsil eder. Türk ve İran efsanelerini, masallarını süslüyen bu yarısı yılan, yarısı insan yaratığa yılanların şahı anlamına gelen (şah-ı maran) adı verilmiştir. Anadolu halk resimleri arasında önemli bir yer alan bu yaratık aslında zararsız olup, yer altındaki dünyasında yılanlara hükmederek yaşar. Hazinesi çok zengindir. Balla ve sütle beslenir. Türk masallarında, bir kuyuda tesadüfen açılan bir delikten meçhul bir yer altı âlemine giren Keloğlan, orada, kendisini karşılayan zararsız yılanları gör-

³ Richard Ettinghausen, La peinture Arabe Geneve, 1962, p : 122.

⁴ Daha fazla bilgi için bak : E. Baer, Sphinxes and harpies in medieval Islamic Art, Jerusalem, 1965

müş ve onların kılavuzluğu ile Şahmaran'la tanışmış, günlerce bu ülkede kalmış, daha sonra, simurg (Zümrüd-ü Ankaa) nın yardımıyla yeryüzüne çıkmıştır. Keza, halk kitaplarımız arasında (Şahmaran) adlı bir efsane kitabı vardır ve halk tarafından zevkle okunur. Şahmaran'ın bir eve resmini asan, kimse, o eve yılan girmiyeceğine inanır.

İkinci masal hayvanı denizkızıdır. Gövdesi balık, belden yukarısı genç kız şeklinde resmedilen bu efsanevî yaratık, doğu ve batı milletlerinin mitolojisinde geniş yer alır. Batı mitolojisine göre, bunlar, güzel sesleriyle şarkılar söyleyerek denizde seyreden gemilerin önüne çıkar ve gemicileri mestederek yollarını şaşırtırlar. Doğu mitolojisinde ise, gemicilerin yardımcıları ve iyi niyetli kılavuzlarıdır. Deniz dibinde mevcut bir dağda yaşarlar. Fevkalâde güzeldirler. Anadolu halk resimleri arasında, Denizkızı tablolarına sık sık rastlanır. Bu tablolar uğur getirmesi için evlere asılır.

Üçüncü, gökyüzü esatirî yaratık ise Zümrüd-ü Ankaa denilen Simurg, veya Siren'dir.

Simurg, Farsça bir kelime olup, (otuz kuş) anlamındadır. Siren kelimesinin de farsça (otuz renk) anlamına gelen (sireng) ten geldiği söylenir.

Simurg, gövdesi, güvercin, doğan, çaylak, akbaba gibi iri bir kuş gövdesi olarak resmedilmiştir. Boyundan itibaren baş, yuvarlak, dolgun yüzlü, başında tac bulunan güzelce bir kadın olarak tasvir edilmektedir. Yakınoğu Simurgları çoğuzaman taşsızdır.

Türk masalları ve efsanelerinde Simurg, (Zümrüd-ü Ankaa) adıyla geçer. Ankaa, uzun boyunlu, boynunda daima bir gerdanlık taşıyan ve çok yükseklerden uçan bir kuş olarak düşünülmüş ve gövdesi yeşil olduğu için (Zümrüd-ü Ankaa) adıyla tanınmıştır. Balıkçıla benzeyen, çok yükseklerden uçan ve daima kemikle beslenen (Hûma) yani (Devlet Kuşu) ile Zümrüd-ü Anka'nın çoğu zaman aynı kuş olduğu sanılmıştır. Efsanelere göre, Hûma,

daima karlar arasında yaşayan bir kuştur. Yalnız kemik yer, yırtıcıdır ve çocukları kapıp götürmektedir. Bir ara nesli o kadar artmıştır ki, peygamberlerden biri dua ederek neslini kurutmuştur. Çok yükseklerden uçan bu kuşun, gölgesi kimin üzerine düşerse, o kişi devlet bulmakta, padişah olmaktadır. Bundan dolayı (Devlet Kuşu) adını almıştır. Padişah'a veya ona mensup olanlara (Hûmayun) denmesi de bu yüzdendir. Şeyh Sadî Şirazî, bu kuşun diğer kuşlardan üstünlüğünü ifade eder (Gülistan, I. 15).

Çoğu minyatürlerde gövdesi yeşile boyanan Hûma ile Simurg'un ayrı anlamlar taşıdığı düşünülmelidir.

Zümrüd-ü Ankaa, Türk masallarında Keloğlan'ın en büyük yardımcısıdır. Onun sıkışık anlarında en yakın dostudur. Keloğlanı, kanatları arasına aldığı gibi, istediği yere götürmektedir. Bu haliyle bir iyilik meleğidir. Dede Korkut oğuznamelerinde ise kadın başlı, kuş gövdeli bir "peri" olarak anlatılır. ve Tepezöz'ün annesi olduğu söylenir.

Simurg, çeşitli milletlerin mitolojisinde çeşitli ifadelerle bürünmüş, hatta islâm tasavvufuna girmiştir. Şimdi bunları kısaca görelim :

Avesta'ya göre Simurg.

Simurg, Zerdüşî dininin kutsal kitabı olan Avesta'da (Saena) olarak geçer. Simurg adının Saenamurg'tan geldiği de düşünülebilir. Sanskritçe (siena) kelimesi doğan anlamındadır. Avesta'da (Saena) ağacı, (bütün şifa verici kuvvetlere sahip) bir ağaç olarak kabul edilmekte, kuşun meskeninin bu ağaç üzerinde olduğu sanılmaktadır.

Avesta'ya göre, Saena, çok uzaklarda Vurükaşa denizindeki ağaç üzerinde yaşar, kuşların padişahı, yani (Şah-ı murgan) dır. Şifa verici yuvasından otlar taşıyarak, hastaların, çaresizlerin yardımına koşan bir melektir.

Yunan Mitolojisinde Siren.

Siren (Siréne) Yunan mitolojisinde kadın başlı ve kuş gövdeli olarak geçer,

ölenleri tanrılara götüren melekler olduğuna inanılır. Odise'de, Ülîs adlı kahraman Akdenizdeki meşhur macerası sırasında, Kapri boğazında Sirenler'in tecavüzüne uğramış ve onlardan canını zor kurtarmıştır. Siren'ler aynı zamanda gemicilerin herhangi bir tehlike sırasında haber verici en büyük yardımcıları olmuştur. Bunlar, acı acı öterek bu tehlikeyi haber vermişlerdir. Bu bakımdan vapurların tehlike haber veren düdüklarına (Siren düdüğü) denir.

British Museum'da Anadolu'da Xantos'ta bulunan ve Harpy abidesi olarak tanınan bir mezar anıtında, ayrıca Ulyse'in macerasını temsil eden bir vazodaki siren resimleri bu mitolojinin sanatta yerini alan örnekleri arasında sayılabilir.

İran Mitholojisinde Simurg.

Simurg, İran mitolojisinde, Firdevsi'nin büyük eseri (Şehnâme) de gerçek hüviyetini bulmuştur. Şöyle ki :

Pehlivan Sam'ın bir oğlu dünyaya gelir. Fakat çocuğun saçları bembeyazdır. Sam bu durumdan utanır ve çocuğun Alburz dağlarına bırakılmasını emreder.

İnsanların sakın oldukları yerlerden çok uzak olan Alburz dağlarında Simurg'un, direkleri abanoz ve sandal ağacından, diğer malzemesi öd ağacından yuvası vardır. Yavrularına yiyecek aramaya çıkan simurg, kayalar arasında, Sam'ın oğlu Zal'i görür, şefkat damarları kabarır ve Zali alarak yuvasına götürür. Simurg ve yavruları çocuğu besler, ona dillerini öğretirler. Böylece yıllar geçer, çocuk büyür, serpilir, güçlü bir delikanlı olur.

Bir gece Sam, bir rüya görür ve oğlunun Alburz dağlarında yaşadığını öğrenir, adamları ile birlikte aramaya başlar. Bu sırada Simurg, Sam ve adamlarının Zal'i aradığını görür, yuvasına gelerek, durumu Zal'a açar, babasının yanına dönmesini, kendisine bir tüy vereceğini, herhangi bir sıkıntı ve tehlike ânında, bu tüyü yakacak olursa, yardımına koşacağını söyler. Zal'ı kanatları arasına alarak babasına teslim eder. Sam :

— Ey kuşların padişahı! Adaletli Tanrı, sana bu gücü ve hüneri, biçarelere yardım etmen için vermiştir. Sen iyilik etmekte herkesten üstünsün. Senin kötülüğünü isteyenler kahrolsun, sen ebediyen yaşa!

diye teşekkür eder. Zal, zamanının bileği bükülmiyen en güçlü pehlivanı olur; şöhreti bütün dünyaya yayılır.

Şehnâme'de ikinci bir simurg daha vardır ki, bu, birincisinin tam aksine yırtıcı bir yaratıktır. Bir dağ üzerinde yaşar, uçan bir dağa, veya siyah bir buluta benzer. Pençesi ile timsahları, parsları, hatta fili kaldırabilir. Herbiri, kendisi kadar güçlü - kuvvetli iki yavrusu vardır. Uçtukları vakit, hava kararır, bir siyah bulut gibi gökyüzünde ağırlar. İsfendiyar, bu korkunç yaratığı hile ile öldürür.

İslâm Tasavvufunda Simurg.

Tasavvufta, yaratıcı kudretin, yani Tanrı'nın zat-ı iktizası, yani ondan, onun dileğiyle değil, zaruri olarak meydana gelen aktif kuvvete (aklı kül) denir. Akl-ı kül, Tanrı zâtındadır.

Simurg, tasavvufta akl-ı kül'ü temsil eder. Tanrı tecellisidir.

Büyük mutasavvıf Feridettin Attar, (Mantık-ut-Tayr) adlı eserini bu anlamda simurg üzerine yazmıştır. Eserin özeti şöyledir :

Kuşlar bir araya gelip, kendilerine bir padişah seçmek isterler. Bu toplantıda bulunan Hüdhüd kuşu :

— Ben Tanrı'nın habercisiyim, yaradılışın sırrını biliyorum. Süleyman Peygamber'e yoldaş oldum. Onunla birlikte bu âlemi dolaştım. Padişahımı biliyorum. Benimle birlikte gelirsiniz Onu bulursunuz. O, Kaf dağının ardındadır ve adı da Simurg (yani Sirenk) dir. Fakat yol uzun, denizler derin, karalar sarptır. Kendimizden geçip yola düşelim. Eğer ondan bir nişan bulabilirsek bize ne mutlu, der.

Kuşlar sevinerek, Hüdhüd'ün etrafında toplanırlar. Fakat yol zahmetli olduğu için özür dilerler. Sırasıyla, bülbül, papa-

ğan, tavus, kaz, hûma, doğan, balıkçı yola çıkarlar. Yolda bitkin bir hale gelen kuşlar, tekrar Hüdhdüd'ün etrafında toplanıp, yola devam için şüphelerinin giderilmesini isterler. Hüdhdüd önlerinde (istek, aşk, marifet, istiğna, tevhid, hayret ve fakr-u fena) denilen yedi vadi daha bulunduğunu, bunları geçince Simurga ulaşacaklarını söyler. Kuşlar yine yola düşerler. Kimi yolda kalır, kimi açlıktan ölür. Sonunda otuz kuş kalır ve yüce bir (Dergâh) ın önüne varırlar. Bir çavuş gelip kapıyı açar, bunları içeri alıp birer tahta oturtur. Hepsinin önüne birer kâğıt koyup (bunları okuyun) der. Kuşlar bütün yaptıklarının o kâğıtta yazılı olduğunu görünce şaşırırlar. Bu sırada (Simurg) tecelli eder.

Fakat gördükleri Simurg kendilerinden başka bir varlık değil. Simurg'da kendilerini, kendilerini Simurg'da görürler. Bu sırada bir ses duyulur. Siz buraya otuz kuş geldiniz. Bu aynada otuz suret belirdi. Nihayet hepsi Simurg'da yok olur, gölge güneşte kaybolur.

Böylece halk'ı temsil eden kuşlar, akli temsil eden Hüdhdüd'ün aracılığı ile, Hak'kı (Tanrı) yı temsil eden Simurg'a

ulaşmışlardır. Büyük Türk şairi ve mutasavvıfı Gülşehrî, Mantık-ut Tayr adlı eserinde bu hikâyeyi aşağı yukarı aynı anlayışla türkçeleştirmiş ve manzum olarak yazmıştır. Bu konuda Ali Şir Nevaî'nin (Lisan-üt Tayr) adlı eseri ile, Şemseddin Sivasî'nin (Ölümü: 1597) (Deh Murg) adlı eserini ve İbrahim Gülşehrî'nin (Simurg-nâme) adlı meşhur eserini tasavvufî anlamda simurgu dile getiren eserler arasında sayabiliriz.

Büyük mutasavvıf Mevlâna Celâleddin Rûmî'de şiirlerinde, özellikle Divân-ı Kebîr adlı eserinde Simurg'u (Tanrı tecellisine tam bir mazhariyet) olarak ifade etmiş ve sık sık Simurgdan bahsetmiştir.

Yüzü kadına benzeyen, kendisinde otuz kuşun tecelli ettiği, otuz renkli ve daima gizli olan Simurg, tasavvufun en büyük sembol bir varlığıdır.

Türklerin Tuğrul adını verdiği Kafdağında yaşayan bu efsanevi yaratık, islâm inancında, insanların, çaresizlerin, bahtsızların imdadına koşan bir (hızır meleği) olarak düşünülmüş ve bu sıfat Sultanın şahsını temsil eden anlamda da kullanılmıştır. Kubad âbâd sarayları çinilerinde de bu maksatla kullanıldığı düşünülebilir.

Res. 1 — Makamat-ı Hariri minyatürleri arasında Harpi ve Simurg'lu sahne (Paris - Bibliothèque Nationale, Ms. Ar. 5847)

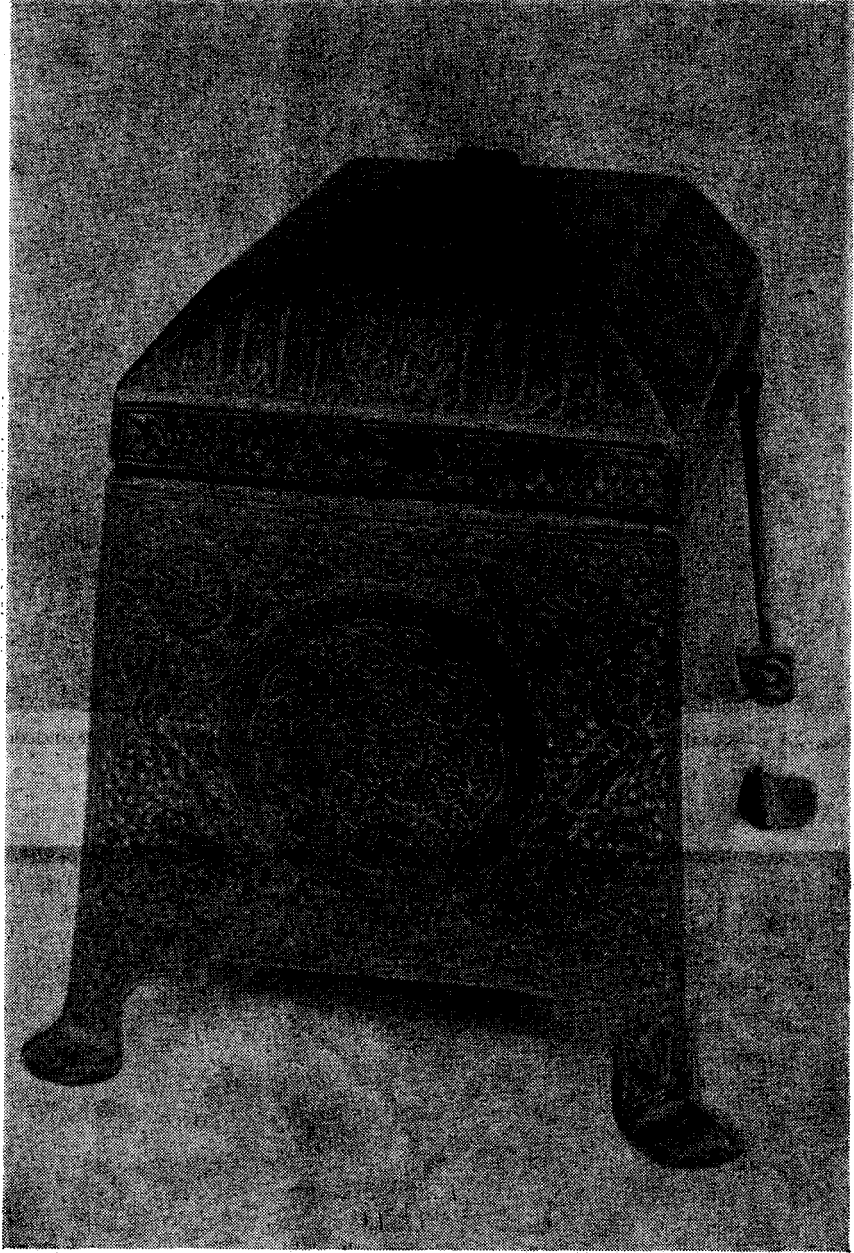
Res. 2 — Aca'ib-ül-Mahlukat minyatürleri arasında çift başlı harpi ve Simurglar (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi yazmaları, 2013)

Res. 2A — Keramik üzerinde harpi figürleri. XII. Yüzyıl (Semerkand Müzesindedir)

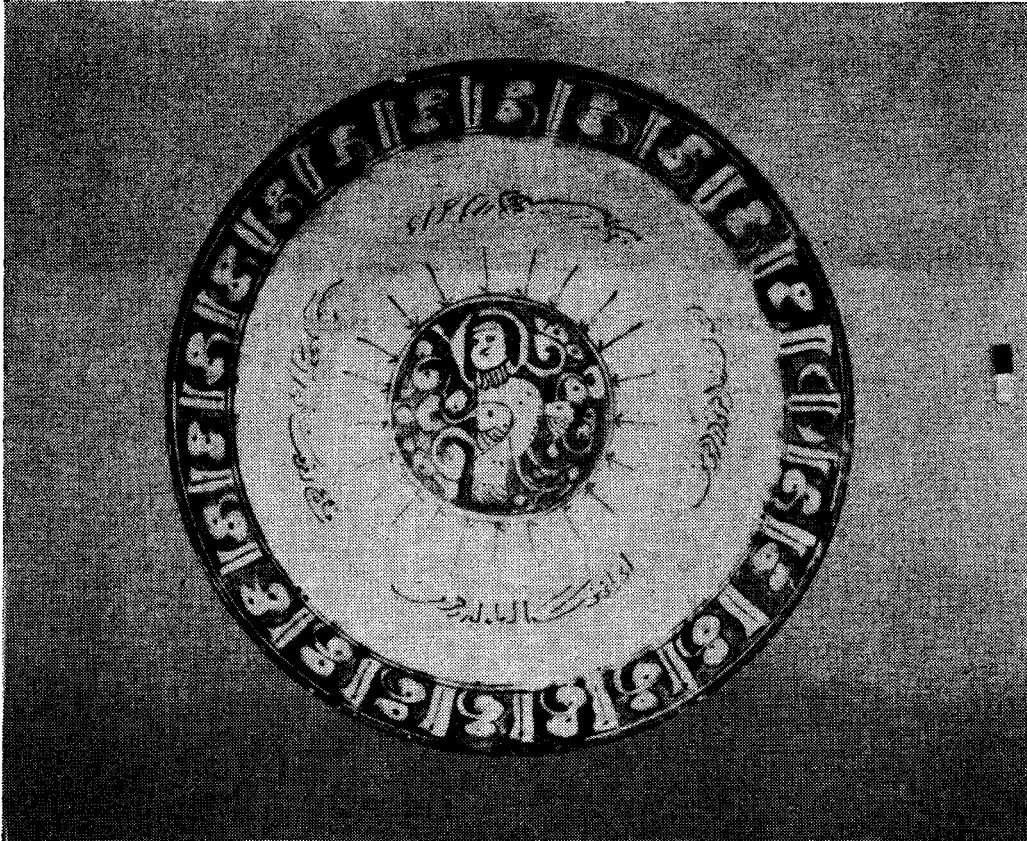
Res. 3 — Konya Kılıç Arslan II, Sarayı (Selçuklu Köşkü) alçı süslemeleri arasında harpi figürü. (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, 2340).

Res. 4 — Üzeinde harpi resimleri bulunan Selçuklu devri çekmececi
(Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, 1130)

Res. 5 — Konya Surlarına ait harpi'li taş kabartma
(Konya Selçuklu Devri Taş ve Ahşap Eserleri Müzesi, 886)

Res. 6 — Harpi resimli tabak (Berlin, Staatliche Museum, İs. Ab. 1504)

Res. 7 — Harpi resimli Tabak (Londra - British Museum, İs. Ab. 38)

Res. 8 — Kubâd - Âbâd. Sarayı Çinilerinde Balıklı harpi Figürü (Konya Çini Eserleri Müzesi)

Res. 9

Res. 10 — Kubâd-Âbâd Sarayı Çinilerinde Harpi Figürleri
(Konya Çini Eserleri Müzesi)

Res. 11

Res. 12

Res. 11-12-13 — Kubâd -
Âbâd Sarayı Çinilerinde
harpi figürleri (Konya
Çini Eserler Müzesi)

